

## ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Г. І. Ванєєв (Севастополь)

### Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр. \*

В завершальній частині своєї статті автор розповідає про останні дні оборони міста, оцінює втрати його захисників.

Моряки-чорноморці й екіпажі транспортних кораблів з честю виконали поставлені перед ними бойові завдання. Нині навколо питання про поставки після 20 червня ведеться чимало розмов. Одні твердять, що оскільки доля Севастополя була вже вирішена, то їх мали припинити. Інші прагнуть довести, що вони мали бути інтенсивнішими.

На наш погляд, однозначної відповіді на таке запитання дати не можна. Що ж до відправлення живої сили — військ, то їх незначна кількість не могла вплинути на перебіг подій. Цього не варто було б робити. Як справедливо говорили у своїх виступах учасники військово-історичної конференції (осінь 1989 р., Севастополь), це підкріплення потрапляло до рук ворога, і отже, збільшувало число тих, хто був у полоні у гітлерівців.

Постачання ж боеприпасів було цілком виправдане. На жаль, це завдання не могла виконати невелика група транспортної авіації, яку для цього почали використовувати з 21 червня. До кінця місяця літаки СП-84 Московської авіагрупи перекинули в Севастополь всього 220 т боеприпасів і продовольства.

Вранці 30 червня противник знову пішов у наступ, завдаючи ударів з повітря. Його піхота зосередилась на двох напрямках: по Ялтинському шосе на ст. Севастополь і Балаклавському — на Куликове поле. На лівому фланзі гітлерівці спробували захопити Малахів Курган. У Північній бухті атаки фашистів стримували підрозділи 79-ї бригади та 2-го Перекопського полку морської піхоти, а згодом окремих батальйон флотського екіпажу під командуванням майора К. С. Соніна та старшого політрука П. І. Латишева. Лише бійці екіпажу утримували свої позиції. Під тиском ворога вони все ж таки змушені були відійти.

Малахів Курган інтенсивно обстрілювався із застосуванням артилерії та мінометів, а також з повітря. Потім у наступ перейшла піхота, охоплюючи його з трьох боків. Берегова батарея № 701 (командир — капітан-лейтенант О. П. Матюхін) вела вогонь прямою наводкою з однієї вцілілої гармати. В хід ішли протитанкові рушниці, а у критичні хвилини бою — гранати. Групу артилеристів очолив командир 177-го артдивізіону майор В. Ф. Моздалевський.

Того дня Малахів Курган пережив чимало драматичних годин. Замокля остання гармата, але герої продовжували битися і залишилися непереможними. Коли насунула темрява, вони розірвали кільце оточення й вишли в район 35-ї батареї. Там згодом загинув майор В. Ф. Моздалевський.

До 30 червня захисники Севастополя використали майже всі боеприпаси. О 9 год. 50 хв. 30 червня 1942 р. П. С. Октябрьський надіслав таку телеграму:

«Кузнецову, Будьонному й Ісакову.

\* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1991. — № 6, 11—12.

Противник увірвався з Північного боку на Корабельну сторону. Бойові дії велися у вигляді вуличних боїв. Війська, що лишилися, сильно втомлені, подалися, хоч більшість продовжує героїчно битися. Противник різко збільшив тиск за допомогою авіації й танків. Ураховуючи сильне зниження вогневої могутності, потрібно вважати, що в такому стані ми протримаємося максимум 2—3 дні.

Виходячи з даної конкретної обстановки, прошу Вас дозволити мені в ніч з 30 червня на 1 липня вивезти літаками 200—250 чол. відповідальних працівників, командирів на Кавказ, а також, якщо вдасться, самому покинути Севастополь, залишивши там свого заступника генерал-майора Петрова»<sup>87</sup>. Підкреслимо, що в тексті телеграми — ані слова про евакуацію захисників міста. Та й надіслано її приватно, а не від імені Військової ради флоту. Ніхто з керівників СОР про неї нічого не знав<sup>88</sup>.

Як відомо, 4 липня 1942 р. Радінформбюро повідомило, що 3 липня наші війська залишили місто. Подібні твердження містяться майже в усіх дослідженнях, присвячених обороні Севастополя. Насправді цього не було. (Як і планової евакуації!) Навіть штаб ЧФ не мав розробленого плану евакуації головної бази на випадок критичної ситуації.

Як же в реальності розвивалися події у Севастополі? Ще в ніч на 30 червня Військова рада флоту перейшла на запасний флагманський командний пункт — 35-у берегову батарею в районі Козачої бухти. Невдовзі до неї приєдналися командування й штаби Приморської армії та берегової оборони ЧФ. Звідси віце-адмірал П. С. Октябрьський вранці 30 червня і надіслав уже згадувану телеграму. Відповідь на неї від наркома ВМФ М. Г. Кузнецова була одержана близько 19 год. того ж дня: «Евакуація відповідальних працівників і ваш від'їзд на Кавказ Ставкою дозволені. Кузнецов»<sup>89</sup>.

З тексту телеграми стає зрозуміло, що про евакуацію захисників міста мова не йшла. Нині важко сказати, чому так сталося. Чи знав нарком ВМФ, скільки військ тоді було у Севастополі? Чи інформував хтось його про це? Що доповідав він Сталіну про ситуацію, яка склалася в місті? (Бо доповідь така була). На всі ці запитання поки ще важко відповісти, бо в архівах не вдалося відшукати відповідні документи. Автор цих рядків запитав самого М. Г. Кузнецова: чи знав він, скільки військ було тоді у Севастополі? Микола Герасимович відповів так: «Я засумнівався в телеграмі П. С. Октябрьського й наказав повідомити думку Військової ради флоту з цього питання. Невдовзі було одержано підтвердження того, що повідомляв П. С. Октябрьський, але за підписом не лише П. С. Октябрьського, а й члена Військової ради флоту М. М. Кулакова». На жаль, і цей документ (зошит) не вдалося виявити в архівах. М. Г. Кузнецов у своїх мемуарах теж нічого не пояснює. Вивчаючи їх, можна перекоонатися в тому, що нарком багато чого не договориє. «Евакуація військ, що лишилися після третього штурму Севастополя, ще чекає об'єктивного історичного аналізу...»<sup>90</sup>, — пише він. Напрошується висновок, що Військова рада ЧФ дезінформувала наркома ВМФ (а останній — Ставку) про кількість радянських військ, які були зосереджені під Севастополем. Він просив дозволу вивезти на Кавказ відповідальних працівників, що лишилися живими (і більше нічого). Ясна річ, що Ставка погодилася на це.

О 19 год. 30 хв. 30 червня в одному з казематів 35-ї батареї почалося останнє засідання військових рад флоту й Приморської армії. Його відкрив віце-адмірал П. С. Октябрьський. Він ознайомив присут-

<sup>87</sup> ЦВМА, ф. 72, спр. 12564, арк. 104.

<sup>88</sup> Моргунов П. А. Указ. соч. — С. 440.

<sup>89</sup> ЦВМА, ф. 10, спр. 1950, арк. 400.

<sup>90</sup> Кузнецов Н. Г. Курсом к победе. — М., 1975. — С. 207—208.

ніх із змістом телеграми М. Г. Кузнецова і запропонував залишити в Севастополі за старшого генерал-майора І. Ю. Петрова, а евакуацію керівного складу розпочати у ніч на 1 липня<sup>91</sup>. І. Ю. Петров проаналізував обстановку, що склалася, і підкреслив, що оскільки командування так вирішило, він залишиться в місті та зробить все, щоб виконати бойове завдання. Але члени Військової ради Приморської армії дивізійний комісар І. Ф. Чухнов, бригадний комісар М. Г. Кузнецов, а також член Військової ради флоту дивізійний комісар М. М. Кулаков не погодилися з думкою командуючого флотом і СОР. Було вирішено, що старшим призначається командир 109-ї стрілецької дивізії генерал-майор П. Г. Новиков, оскільки його сектор захищає район Херсонського півострова, і війська відходять в той бік. Його морським помічником став офіцер штабу СОР капітан 3 рангу А. І. Ільчов (разом з оперативною моргрупою).

Командуючий Північно-Кавказьким фронтом маршал С. М. Будьонний, якому був підпорядкований СОР, у телеграмі на ім'я командуючого флотом та СОР вимагав залишити за старшого І. Ю. Петрова. Однак через складну ситуацію адресат не міг її одержати.

О 21 год. 30 хв. І. Ю. Петров віддав останній бойовий наказ по армії. В ньому йшлося про те, що вона, продовжуючи виконувати своє завдання, переходить до оборонних дій на рубежі: мис Феолент — хутір П'ятницького — витоки бухти Стрілецької. Керівництво цією справою було доручене групі генерал-майора Новикова.

Увечері авіація 3-ї авіагрупи здійснила 22 літако-вильоти для бомбардування ворожих позицій. Потім цілі літаки: 6 Як-1, 7 Іл-2, 1 І-16, 1 І-15 біс, 2 І-153 та 1 ЛАГГ-3 перелетіли із Севастополя до Анапи<sup>92</sup>. Цим же курсом прямували ще 8 бойових машин, які вдалося підремонтувати. Усі пошкоджені літаки було скинуто в море. Тієї ж ночі авіація флоту з аеродромів Кавказу 32 рази вилітала на бомбардування гітлерівських військ під Севастополем. Один літак приземлився у Комишевій бухті. Він узяв 27 захисників міста і перевіз на Кавказ<sup>93</sup>. 13 ПС-84 Московської авіагрупи доставили у Севастополь 23 650 кг боеприпасів та 1721 кг продовольства. Повертаючись, усі вони захопили із собою керівний командний склад, поранених і цінні вантажі. Останнім мав вилетіти екіпаж старшого лейтенанта М. С. Скрильникова. Коли до літака підійшли командуючий ЧФ і СОР віце-адмірал П. С. Октябрьський та член Військової ради флоту М. М. Кулаков, їх упізнали бійці, які були на аеродромі. Натопв загаласував, люди почали палити із зброї в повітря. Військом 3-ї авіагрупи полковий комісар Б. Є. Михайлов відволік їхню увагу пострілами з пістолета (він теж мав відлітати разом з командиром групи) і заявив, що командування від'їжджає для того, щоб організувати евакуацію захисників Севастополя. Сам він залишився на аеродромі.

На 13 літаках були вивезені 222 чол. — керівний командний склад, 49 поранених та 3490 кг вантажів<sup>94</sup>. Серед командирів були: віце-адмірал П. С. Октябрьський, М. М. Кулаков, М. Г. Кузнецов (член Військової ради Приморської армії) та інші. Усі літаки вранці 1 липня приземлилися у Краснодарі.

В евакуації керівного складу взяли участь підводні човни «Щ-209» та «Л-23». Перший прибув до Комишевої бухти 29 червня в 0 год. 10 хв. Він привіз бензин та боеприпаси. Екіпажу не вдалося розвантажити його до світанку. Щоб не потрапити під вогонь ворожої авіації, командир «Щ-209» прийняв рішення лягти на грунт. Увечері того ж дня човен піднявся на поверхню і продовжив розвантажуватись. Від на-

<sup>91</sup> ЦВМА, ф. 10, спр. 20, арк. 328.

<sup>92</sup> Там же, ф. 32, спр. 1934, арк. 3.

<sup>93</sup> Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре. — Т. 2. — С. 329.

<sup>94</sup> ЦАМО, ф. 244, оп. 781, спр. 43, арк. 764—767.

чальника штабу СОР капітана 1 рангу О. Г. Васильєва прибув офіцер зв'язку, який мав із собою такий наказ: «...до особливого розпорядження підводний човен Щ-209 залишається у Севастополі. Після розвантаження із світанком ви повинні вийти в район 35-ї батареї і лягти на ґрунт. У темряві піднятися на поверхню і чекати розпорядження».

30 червня о 22 год. човен сплив у районі 35-ї батареї. Там же піднявся на поверхню підводний човен «Л-23» (командир — капітан 3 рангу І. Ф. Фартушний), що одержав аналогічний наказ. 29 червня о 22 год. човен привіз боеприпаси в Комишеву бухту. О 1 год. 20 хв. 1 липня командний склад Приморської армії та берегової оборони почав виходити на пристань берегової батареї № 35 через підземний прохід та лівий командний пункт. Потім рейсовий буксир перевіз цих людей на «Щ-209». Серед них були: командуючий Приморською армією генерал-майор І. Ю. Петров, член Військової ради армії дивізійний комісар І. Ф. Чухнов, начальник штабу армії генерал-майор М. І. Крилов, комендант берегової оборони генерал-майор П. О. Моргунов та інші командири (згідно із списком штабу СОР). «Щ-209», що прийняв на свій борт 88 чол., узяв курс на Новоросійськ, куди й прибув 4 липня.

Підводний човен «Л-23» залишив Севастополь пізніше за «Щ-209». Згідно з наказом, він міг відійти лише після відльоту Військової ради флоту (якщо їй це не вдасться зробити, то вона повинна була вийти в море на «Л-23»). Одержавши сигнал, човен узяв курс на Кавказ і прибув до Новоросійська раніше за «Щ-209», тобто 3 липня. Він привіз 117 захисників Севастополя. Серед них були: капітан 1 рангу О. Г. Васильєв, контр-адмірал В. Г. Фадеев, начальник політвідділу Приморської армії бригадний комісар Л. П. Бочаров, командир бригади морської піхоти генерал-майор Є. І. Жидилов, військом цієї бригади полковник комісар О. М. Іщенко, начальник флотського екіпажу підполковник М. А. Хубежев, комендант Севастопольського гарнізону полковник О. П. Старушкін, керівники міських організацій — перший секретар міськкому партії Б. О. Борисов, голова міськвиконкому В. П. Єфремов та інші<sup>94а</sup>.

Тієї ж ночі, коли ці підводні човни взяли курс на Кавказ, з Комишевої та Козачої бухт у море вийшли 3 сторожові катери МО, 4 бункери, 1 шхуна, 13 дрібних катерів — тральщиків та 2 водоналивних боти. 17 з них удалося добратися до берегів Кавказу. Вони евакуювали 304 чол. — командирів та бійців<sup>95</sup>.

Цікаво підкреслити таку деталь. Командування СОР, Приморської армії, берегової оборони залишили Севастополь. У той же час пізно увечері 30 червня командуючий Північно-Кавказьким фронтом С. М. Будьонний наказав начальникові штабу флоту контр-адміралу І. Д. Єлисеєву, який був у Новоросійську:

«1. Всі катери МО, що були в строю, підчовни, сторожові катери й швидкісні тральщики послідовно направляти в Севастополь для вивезення поранених, бійців і документів.

2. До прибуття в Новоросійськ Октябрського організація покладається на Вас.

3. Попутними рейсами завозити боеприпаси, необхідні захисникам для прикриття вивозу. Відправку поповнення припинити. Організувати прийом у Новоросійську й Туапсе.

4. На весь час операції по вивезенню ВПС Чорноморського флоту максимально посилити удари по аеродромах противника й порту Ялта, з яких діють блокадні сили»<sup>96</sup>.

<sup>94а</sup> ЦВМА, ф. 1087, оп. 017222, спр. 90, арк. 106—111; ЦАМО, ф. ГШКА, оп. 1012, спр. 424, арк. 487—517.

<sup>95</sup> ЦВМА, ф. 174, спр. 1751, арк. 65.

<sup>96</sup> ЦАМО, ф. 72, спр. 1750, арк. 236.



Тим часом обстановка у Севастополі постійно погіршувалась. Вранці 1 липня ворог завдав могутніх артилерійських та авіаційних ударів по місту і рубежу оборони по лінії: дача Фірсова — хутір Іванова — хутір П'ятницького — початок Стрілецької бухти. Ю-87 та Ме-109, знизившись до 50—70 м, обстрілювали захисників міста з гармат і кулеметів. Потім рушили ворожі танки, а за ними — піхота. Близько 14 год. батарею берегової оборони № 14, що розмістилася на березі Стрілецької бухти, атакували танки й піхота противника. Воїни відбивалися доти, поки не скінчилися боеприпаси. Їх оточили, але вони не здалися на милість ворога. Під час бою загинули командир, військом та більшість бійців.

Того ж дня гітлерівці здійснили напад на правий фланг оборони, в районі позицій, яку займала батарея берегової оборони № 18. Першу атаку вона відбила за допомогою батареї № 35, що відкрила вогонь по ворожих танках. Увечері фашисти знову кинулися в бій, але на 18-й уже не було снарядів. Підірвавши гармату, командир батареї старший лейтенант М. І. Дмитрієв разом з групою своїх підлеглих зміг прорватися в район 35-ї батареї.

Сильний бій точився біля хутора Маркушева. Бійці 345-ї та 95-ї стрілецьких дивізій та двох стрілецьких бригад, що відходили, перейшли в контрнаступ і вибили гітлерівців звідти.

1 липня начальник штабу флоту в Новоросійську одержав таку телеграму із Севастополя:

«Єлісєєву.

Чи знають сторожові катери, куди підходити? Прошу дати вказівку сторожовим катерам, підчовнам і кораблям, що вже вийшли, підходити тільки до пристані 35-ї батареї.

1/VII—42. 11 год. 20 хв.  
Ільчов»<sup>97</sup>.

О 14 год. 10 хв. начальник штабу флоту І. Д. Єлісєєв запитав П. Г. Новикова та Ільчова: «Доповідайте: чи зможете прийняти «Дугласи»? О 15 год. 25 хв. генерал П. Г. Новиков доповів: «Можемо. Дамо додатково о 19 год. Готуйте»<sup>98</sup>. По радіо тривали переговори про відправку ввечері літаків. Було вирішено їх не відправляти, а людей переправляти на тральщиках, катерах та підводних човнах.

О 20 год. 10 хв. 1 липня П. Г. Новиков доповів про ситуацію, що склалася на сухопутному фронті під Севастополем:

«Алафузову, Будьонному.

Противник... знову розпочав наступ на всьому фронті, значну активність виявляє на рубежі: вис. 36,9 — 29,2 — 36,3 — Стрілецька бухта. Окремі загони ведуть бої у місті.

1/VII—42 р. 20 год. 10 хв.  
Новиков, Хаукевич»<sup>99</sup>.

Трохи пізніше із Севастополя надійшла ще одна телеграма:

«Алафузову, Будьонному, Васильєвському.

Жорстокі бої тривають на рубежі 16,6 — хутір Бухштаба — Комишева бухта. Начскладу 2000 чол. готовності транспортування. 35-а батарея діє.

1/VII—42 р. 20 год. 45 хв.  
Новиков»<sup>100</sup>.

Це була остання телеграма від нього. 1 липня він керував боем на рубежі оборони і був поранений. Ввечері він та його військом зустрівся з...

<sup>97</sup> ЦВМА, ф. 72, спр. 1815, арк. 13.

<sup>98</sup> Там же, арк. 16.

<sup>99</sup> Там же, спр. 12564, арк. 328.

<sup>100</sup> Там же, арк. 331.

рілися на 35-й батареї. Згодом туди прибув капітан 2 рангу І. А. Заруба, колишній командир крейсера «Червона Україна», що був потоплений. Новиков запропонував йому евакуюватися разом з ним на катері. Опівночі П. Г. Новиков, І. А. Заруба, прокурор флоту бригвійськ-юрист О. Г. Кошелев та інші вийшли на пристань. Близько 2 год. ночі 2 липня на сторожовому катері № 112 (командир — лейтенант К. П. Булатов) вони вийшли в море. Курс — Новоросійськ. На світанку ворожий торпедний катер відкрив вогонь по нашому сторожовику № 112. Невдовзі з'явилися ще 4 катери противника й оточили радянський. Почався важкий бій. Новиков узяв на себе керівництво, хоч і був знову поранений. Один гітлерівський катер був підбитий, але й наш здобув пошкодження і втратив хід. До трюму ринула вода. Коли скінчилися всі боеприпаси, до «112» наблизився ворожий катер. Червонофлотці були або вбиті, або поранені. 16 поранених німці перетягли на свій борт (із 70 чол., що були на сторожовику). Мертвих та частину тяжкопоранених залишили на катері, де фашисти встановили під-ривний заряд. Гітлерівці рушили в напрямку Ялти. Невдовзі «112» вибухнув і затонув. Гітлерівський катер, на якому були радянські полонені, підійшов до Ялти. До морського причалу підігнали автомашину, в яку їх і завантажили. Вона відвезла полонених моряків у Сімферополь.

Наприкінці дня 1 липня гітлерівським військам удалося захопити бухти Стрілецьку й Омега і наблизитись до аеродрому Херсонеский маяк і позицій 35-ї батареї<sup>101</sup>. Артилеристи використали всі снаряди. Командир батареї наказав підірвати гармати й бойові механізми. 35-та припинила своє існування. 32 її бійці на чолі з контуженим командиром змогли пробитися до берега й на одному з катерів вийшли в море.

Виконуючи наказ Будьонного, начальник штабу флоту І. Д. Єлисеєв о 4 год. 1 липня відправив до Севастополя базові тральщики «Взрыв» (командир — капітан-лейтенант М. Ф. Ярмак), «Защитник» (командир — капітан-лейтенант В. Н. Михайлов), «Щит» (капітан-лейтенант В. М. Генгрос), № 16 (капітан-лейтенант В. І. Царевський). На підході до міста «Щит» та № 16 були атаковані авіацією противника. Вони були пошкоджені, повернули до Новоросійська<sup>102</sup>.

«Взрыв» і «Защитник» о 2 год. 30 хв. 2 липня, форсувавши мінне поле, підійшли в район 35-ї батареї. Вони стали неподалік берега. Катери й шлюпки перевозили бійців на обидва тральщики. Багато хто з наших воїнів добирався до них плавом<sup>103</sup>.

Узявши 419 чол., тральщики о 3 год. 30 хв. залишили Севастополь. Їх неодноразово атакувала ворожа авіація, але кожного разу невдало. 2 липня з тральщика «Щит» побачили в море літак ГСТ. Це була одна з бойових машин севастопольської авіагрупи, яка в ніч на 1 липня вилетіла з Козачої бухти. Через пошкодження двигуна вона була змушена здійснити посадку. Вже на воді ГСТ атакували 5 фашистських літаків. Тральщик взяв усіх людей, які були на борту ГСТ (33 чол.). ГСТ було затоплено<sup>104</sup>.

О 20 год. 20 хв. 2 липня «Взрыв» і «Защитник» відшвартувалися в Новоросійській бухті.

Весь день 2 липня до пізньої ночі в районі 35-ї батареї тривали жорстокі бої. Захисники Севастополя неодноразово переходили в контратаку. І все ж їм до вечора удалося прорватися до аеродрому. Бійців, які були там, очолив військом 3-ї особливої авіагрупи полковий комісар Б. Михайлов. Вони вибили ворога звідти, знищили 4 тан-

<sup>101</sup> Там же, ф. 2092, оп. 017228, спр. 63, арк. 146.

<sup>102</sup> Там же, арк. 212—213.

<sup>103</sup> Там же.

<sup>104</sup> Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре. — Т. 2. — С. 333; ЦВМА, спр. 4689, арк. 405—407.

ки, захопили танкетку, що потрапила до вирви<sup>105</sup>. Другого дня він загинув.

У ніч на 3 липня, подолавши опір блокадних сил противника, в район 35-ї батареї підійшли сторожові катери № 019, 038, 039, 082, 0108. На підході до бази їх атакувала фашистська авіація. Командири катерів Н. А. Аскеров, П. В. Верба, П. В. Бакалов, І. С. Волошин на чолі з командиром загону старшим лейтенантом В. П. Щербиніним уміло маневрували, що дозволило врятуватися не тільки від авіабомб, а й кулеметних трас. А це потрібно було зробити, бо на верхніх палубах у відповідних місткостях був розміщений бензин, необхідний для повернення назад.

Побачивши сторожовиків, багато хто із захисників кидався в море й плив до них. Через певний час вони були перевантажені. Вранці 3 липня катери взяли курс до берегів Кавказу, маючи на своїх бортах 348 бійців і командирів. Під час переходу ворожа авіація атакувала їх, але обійшлося без втрат. 4 липня вони ввійшли в Новоросійську бухту.

4 липня наші війська вперто захищали останній рубіж — мис Херсонес, постійно піднімалися в багнетні атаки.

В другій половині дня С. М. Будьонний одержав з Генерального штабу Червоної Армії шифровку № 155980 за підписом начальника оперативного управління М. Ф. Ватутіна та комісара управління І. М. Рижкова: «На узбережжі СОР ще є багато окремих груп бійців і командирів, що продовжують чинити опір ворогу. Необхідно здійснити всіх заходів для їхньої евакуації. Відправити з цією метою дрібні кораблі й морські літаки. Мотивування моряків і льотчиків про неможливість підходу до берега через хвилі є невірним. Можна підібрати людей, не підпливаючи до берега, а приймаючи їх на борт у 500—1000 м від берега. Прошу наказати не припиняти евакуацію, а зробити все можливе для вивезення героїв Севастополя»<sup>106</sup>.

На цьому документі Будьонний написав: «Відрепетитувати. Терміново командуючому Чорноморським флотом для виконання». Цю вказівку було виконано. П. С. Октябрьський одержав телеграму в Новоросійську. Він відповів так:

«Москва Генштаб Ватутіну, Будьонному, Ісакову, Алафузову.

Операції по вивезенню окремих груп начскладу, бійців СОРу не припиняються, не припинялися, хоч це пов'язане з дуже великими труднощами і втратами корабельного складу.

Підводні човни прорватися у Севастополь не можуть. Усі фарватери противник закрити своїми катерами. Про три підчовни відомості ще не одержані, де вони, хоч усі строки їхнього повернення минули. Човни, що повернулися, на всьому шляху переслідували авіація, катери-мисливці, на кожний човен скинуто сотні бомб.

Ще не повернулися два катери МО. Сьогодні відправляю ще шість катерів МО, що повернулися. Кожний доставив більш як сотню людей. Буду продовжувати операції. Доповідаю, що опір ворогові чиниться нормально.

4/VII—42  
Октябрьський»<sup>107</sup>.

Вимоги Генштабу виявилися запізними, їх не підкріпили практичними діями. П. С. Октябрьський у першій частині телеграми справедливо відзначив, що кожний похід у Севастополь був пов'язаний із значними труднощами. Дійсно, ворожа авіація панувала в повітрі. Її використовували для блокування міста з моря. Війська ж СОР авіації

<sup>105</sup> ЦВМА, ф. 109, спр. 24041, арк. 23.

<sup>106</sup> ЦАМО, ф. 224, оп. 781, спр. 26, арк. 798.

<sup>107</sup> ЦВМА, ф. 72, спр. 12756, арк. 62—63.

вже не мали. І хоч наприкінці телеграми командуючий флотом запевнив, що продовжуватиме операції, але необхідних для цього сил він у своєму розпорядженні не мав. Було потрібне сильне прикриття з повітря (на час усього переходу і, тим більше, на підходах до Севастополя). Розв'язати цю проблему могла лише Ставка, але значно раніше. Час було втрачено.

В ніч на 5 липня до Севастополя підходили чотири катери МО (071, 074, 019, 0132), що вийшли з Новоросійська 4 липня<sup>108</sup>. У район 35-ї батареї вони йшли на великій швидкості. Фашисти відкрили по них сильний артилерійський вогонь. Катери змушені були відійти в море. Це були останні катери, що прямували до Севастополя.

Тієї ж ночі в руїнах 35-ї зібрався старший військово-політичний склад захисників міста. Було вирішено пробиватися в гори, а там перейти до партизанських методів боротьби. Окремі групи робили такі спроби й раніше, але всі вони були приречені. І все ж такі вночі радянські бійці пішли на прорив. Почався бій, але захисникам міста не вдалося пробитися в гори. «Ми йшли в бій, завчасно знаючи, що нас чекає. Надій на порятунок було мало», — згадує полковник Д. І. Піскунов.

До вечора 5 липня, ховаючись від сильного вогню противника, наші воїни спустилися під крутою скелі. Гітлерівці обстрілювали їх з автоматів і кулеметів, кидали сотні гранат. Навіть у такій критичній ситуації герої вночі групами прагнули прорватися до партизанів. Вони це робили і 7, і 8, але кожного разу невдало. Вранці 9 липня на горизонті з'явилися катери. Багато хто з бійців думав, що це свої. Вони підходили ближче й ближче, але ніхто не обстрілював їх. Невдовзі всі зрозуміли, що перед ними — ворог. Вони (ці катери) залишалися на своєму місці і 10, і 11 липня, чогось очікуючи.

12 липня фашисти зайняли позиції попід берегом і з 8 до 11 год. закидали узбережну смугу ручними гранатами. Потім від катерів відпливло кілька надувних човнів з автоматниками, яких згодом висадили на берег. Герої-севастопольці, напівживі від голоду, ран, втоми, спраги, які залишилися без боеприпасів, були захоплені в полон. Отак трагічно завершилась оборона Севастополя.

У читача, звісно, виникне запитання: а скільки ж радянських воїнів потрапило до рук ворога? Однозначно на нього відповісти неможливо. За допомогою всіх видів транспорту протягом 1—3 липня на Кавказ із Севастополя перевезли всього 1605 чол. Щоправда, і пізніше окремі дрібні групи добиралися до кавказьких берегів. 5 липня до Новоросійська прибув підводний човен А-2 (командир дивізіону — капітан 3 рангу Р. А. Гуз). На його борту було 9 бійців 61-го зенітно-артилерійського полку на чолі з молодшим лейтенантом М. В. Фадеевим. Їх зняли із саморобного плоту біля Севастополя<sup>109</sup>.

Підводний човен М-112 (командир — капітан-лейтенант С. Н. Хакханов) 6 липня привіз до Новоросійська 8 захисників Севастополя. Їх зняли зі шлюпки. Того ж дня до Батумі прибув буксир СП-2 (капітан М. П. Семенов) з 77 бійцями й командирами СОР на борту. 49 з них були поранені під час переходу. Коли на пароплаві скінчилося паливо, команда зробила невеличке вітрило. На 5-й день буксир прибило до турецьких берегів. Через посольство вдалося одержати паливо, воду, і лише після цього СП-2 завершив свій перехід<sup>110</sup>. 7 липня 1942 р. до Батумі прибуло гідротехнічне судно «Грунт» (командир — лейтенант Є. Б. Цирлін). На його борту було 16 захисників Севастополя<sup>111</sup>. Воно також побувало біля берегів Туреччини.

<sup>108</sup> Басов А. В. Крым в Великой Отечественной войне 1941—1945. — М., 1987. — С. 187.

<sup>109</sup> ЦВМА, ф. 2092, оп. 017228, спр. 63, арк. 213—214.

<sup>110</sup> Там же, арк. 244—245.

<sup>111</sup> Там же, арк. 245—247.



Таким чином, за період з 1 по 10 липня 1942 р. в порти кавказького узбережжя було доставлено 1726 бійців і командирів СОР.

А скільки ж військ було на території СОР за станом на 1 червня 1942 р.? В архівних документах зустрічаються дві цифри — 106 625 та 118 890 чол.<sup>112</sup> На наш погляд, ця розбіжність є цілком з'ясовною. Їх чисельний склад дається за станом на різні числа місяця: перша цифра — на 1 липня, а друга — 7 червня, тобто до початку третього наступу ворога на Севастополь. Доцільніше взяти за вихідну першу — 106 625, бо облік тих, хто загинув, кількості військ, які були доставлені, а також поранених, що вивозилися, у відповідних документах робився щодоби (за червень).

Тепер виникає запитання: скільки бійців було у Севастополі за станом на 1 липня, коли військові ради флоту, армії та частина керівного командно-політичного складу залишили місто? За документами, немає розбіжностей в питанні про чисельність військ, які перекидалися до Севастополя протягом червня 1942 р. Скрізь називають цифру — 23 500 бійців і командирів<sup>113</sup>. Отже, якщо не рахувати втрати, в частинах СОР загалом повинно було бути 130 125 чол. (106 625 + 23 500).

Якими ж виявилися наші втрати? Згідно з хронікою щоденних втрат, в червні вони становили майже 14 тис. чол.<sup>114</sup> убитими та тих, хто зник без вісті, а за коротким звітом про наслідки оборони Севастополя в червні 1942 р. (його підписали П. С. Октябрьський та М. М. Кулаков 9 липня, а потім відправили до Генштабу) — 31 068 чол.<sup>115</sup> Припустимо, що цифра, наведена у звіті, є більш об'єктивною. Тоді у військах було 99 057 чол. (130 125 — 31 068). Ще треба врахувати й те, що в червні у севастопольських госпіталях померли 1207 бійців і командирів, а на Кавказ вивезли 17 894 поранених<sup>116</sup>. Отже, виходить, що за станом на 1 червня в місті залишалось 79 956 чол. (99 057 — 1207 — 17 894).

Вище ми вже писали, що з 1 по 10 липня 1942 р. за допомогою всіх видів транспортних засобів із Севастополя було вивезено 1726 воїнів СОР. Таким чином, у місті залишилось 78 230 бійців і командирів (79 956 — 1726). Майже ідентичну кількість людей наводять автори тому «Военно-Морской Флот Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.»

Не можна твердити, що весь цей склад військ потрапив у полон. Захисники втратили таке число людей у липневих боях, що не піддається обліку. Інші були полонені (серед них було чимало поранених). Ось так трагічно завершилась героїчна оборона Севастополя.

Генерал Курт Тіппельскірх розповідає про те, що німці захопили на мисі Херсонес 100 000 радянських бійців, 141 літак, багато іншої бойової техніки та зброї<sup>117</sup>. Це не відповідає дійсності. Про склад наших військ ішлося вище. Що ж до літаків, то жодний з них не потрапив до рук ворога. Ті, які мали брати участь у бойових діях, були передислоковані на Кавказ, а пошкоджені — затоплені в море.

Одержано 11.03.91.

В завершающей части своей статьи автор рассказывает о последних днях обороны города, оценивает потери его защитников.

<sup>112</sup> ЦВМА, ф. 10, спр. 1950, арк. 117—122; Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре. — Вып. 2. — С. 267.

<sup>113</sup> ЦВМА, ф. 109, спр. 20962, арк. 104.

<sup>114</sup> Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре. — Вып. 2. — С. 256—328.

<sup>115</sup> ЦАМО, ф. ГШКА, оп. 1012, спр. 424, арк. 19—20.

<sup>116</sup> Там же.

<sup>117</sup> Тіппельскірх К. История второй мировой войны. — С. 230.